

KATARZYNA LEŚNIEWSKA-NAPIERAŁA

GEOGRAFICZNO-POLITYCZNE
UWARUNKOWANIA
SYTUACJI MNIEJSZOŚCI POLSKIEJ
NA LITWIE I ŁOTWIE
PO 1990 ROKU

GEOGRAFICZNO-POLITYCZNE
UWARUNKOWANIA
SYTUACJI MNIEJSZOŚCI POLSKIEJ
NA LITWIE I ŁOTWIE
PO 1990 ROKU

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

KATARZYNA LEŚNIEWSKA-NAPIERAŁA

GEOGRAFICZNO-POLITYCZNE
UWARUNKOWANIA
SYTUACJI MNIEJSZOŚCI POLSKIEJ
NA LITWIE I ŁOTWIE
PO 1990 ROKU

Katarzyna Leśniewska-Napierała – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych
Katedra Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej
90-142 Łódź, ul. Stefana Kopcińskiego 31

RECENZENT

Krystian Heffner

REDAKTOR INICJUJĄCY

Damian Rusek

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Małgorzata Szymańska

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/kvartur

Publikacja sfinansowana ze środków budżetu centralnego Wydziału Nauk Geograficznych

Badania przeprowadzone na potrzeby opracowania zostały sfinansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/01/N/HS4/02144 na realizację projektu pt. *Wpływ przemian politycznych na Litwie i Łotwie na sytuację mniejszości polskiej w XX i początkach XXI wieku – studium porównawcze.*

© Copyright by Katarzyna Leśniewska, Łódź 2015

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2015

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.07160.15.0.M

Ark. wyd. 13,5; ark. druk. 17,0

ISBN 978-83-7969-660-4
e-ISBN 978-83-7969-952-0

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Spis treści

Wprowadzenie	7
1. Założenia metodologiczne	9
1.1. Wyjaśnienia terminologiczne	9
1.2. Zakres opracowania, cele i hipotezy badawcze	15
1.3. Metody badawcze	16
1.4. Zarys dotychczasowego stanu badań nad mniejszością polską na Litwie i Łotwie	22
2. Geneza obecności i dzieje Polaków na Litwie i Łotwie do roku 1990 – zarys problematyki	31
2.1. Polacy na Litwie	31
2.2. Polacy na Łotwie	73
3. Geografia skupisk Polaków na Litwie i Łotwie w XXI wieku	93
3.1. Rozmieszczenie i liczebność Polaków na Litwie na podstawie wyników spisów powszechnych z 2001 i 2011 roku	94
3.2. Rozmieszczenie i liczebność Polaków na Łotwie na podstawie wyników spisów powszechnych z 2000 i 2011 roku	109
3.3. Analiza porównawcza zmian rozmieszczenia i liczebności mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie	119
4. Uwarunkowania polityczne zmian sytuacji mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie po 1990 roku	125
4.1. Mniejszość polska wobec niepodległości Litwy i Łotwy	125
4.2. Relacje polityczne Litwy i Łotwy z Polską, a sytuacja mniejszości polskiej	134
4.3. Zmiany statusu prawnego mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie ..	150
5. Działalność organizacyjna Polaków na Litwie i Łotwie po 1990 roku	167
5.1. Organizacje społeczne	167
5.2. Szkolnictwo	193
5.3. Działalność polityczna	220
6. Studium porównawcze sytuacji politycznej i społecznej mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie po 1990 roku	235

Wnioski	245
Bibliografia	249
Spis rycin	265
Spis tabel	267
Spis fotografii	269
Od Redakcji	271

Wprowadzenie

Skład etniczny wielu państw współcześnie ma dość często charakter niejednorodny. Terytoria zarówno bardzo małych, jak i bardzo dużych krajów zamieszkiwane są przez liczne, nierzadko znacznie różniące się od siebie grupy etniczne, w tym również mniejszości narodowe. Pojawiły się one m.in. wskutek migracji ludności czy w wyniku zmiany granic państwowych (np. Polacy na Łotwie i Litwie). Kwestia mniejszości narodowych, zwłaszcza w ostatnich latach, jest przedmiotem rozważań specjalistów z różnych dyscyplin naukowych. Problem ten wielokrotnie podejmowali socjologowie, etnografowie, prawnicy, politolodzy, kulturoznawcy, historycy, a także geografowie.

Problem mniejszości narodowych nie ogranicza się jedynie do ery państw narodowych, ale występował właściwie we wszystkich okresach historycznych. Warto podkreślić, iż kwestie związane z mniejszościami poruszane są nie tylko na szczeblach krajowych, ale również stają się elementem polityki międzynarodowej (JACKSON-PREECE 2007). Zagadnienie statusu prawnego mniejszości narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej stało się aktualne zwłaszcza w latach 90. ubiegłego wieku, w dobie transformacji ustrojowej państw tego regionu. W nowo zaistniałej sytuacji politycznej mniejszości narodowe zaczęły akcentować swoją tożsamość narodową, a także zgłaszać aspiracje polityczne (BIAŁEK 2008). Co więcej, w ciągu ostatnich lat można zaobserwować, z jednej strony, że mniejszości narodowe wykluczane są z uczestnictwa w życiu politycznym, a co się z tym wiąże wynarodowiane, a z drugiej – inne – przejawiają aspiracje do uzyskania autonomii. Różnią się też sposoby podejścia do mniejszości: dla jednych są one „pozostałością historii”, będącą źródłem licznych konfliktów, zaś dla innych wartościowym pluralizmem i uczestnikiem wymiany dóbr kulturowych (NIKITOROWICZ 2010).

Jak zauważa M. BARWIŃSKI (2013a), studia nad mniejszościami narodowymi w polskiej geografii politycznej mają długą tradycję i bogaty dorobek naukowy, a obecnie przeżywają renesans. Geografowie polityczni zajmujący się problematyką narodowości często korzystają z dorobku innych dyscyplin naukowych, takich jak historia, politologia, socjologia czy statystyka, ale punktem odniesienia analiz geograficznych pozostaje środowisko geograficzne i warunki społeczno-gospodarcze.

Przedmiotem rozważań autorki niniejszej dysertacji są geograficzno-polityczne badania porównawcze mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie, pomimo całkowicie odmiennej sytuacji obu grup. Dodatkowo podjęcie badań nad mniejszością polską na Łotwie jest próbą wypełnienia luki jaka występuje, zdaniem autorki, w literaturze geograficznej dotyczącej sytuacji Polaków poza granicami kraju. Wybór mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie wynika nie tylko z osobistych zainteresowań autorki i jej wcześniejszych badań empirycznych, ale również z atrakcyjności tego tematu wynikającej z historycznych zmienności stosunków między większością i mniejszością oraz obecną rangą relacji na linii Polska–Litwa oraz Polska–Łotwa. Analizowane mniejszości zaliczyć można do tzw. mniejszości tradycyjnych, czyli od wieków zamieszkujących tereny Litwy i Łotwy, stanowiących swego rodzaju relikwiel wielonarodowej Rzeczypospolitej. Warto wspomnieć, że mniejszości te w ostatnim wieku uległy istotnym przeobrażeniom, zwłaszcza ilościowym, instytucjonalnym, społecznym oraz kulturowym.

1. Założenia metodologiczne

1.1. Wyjaśnienia terminologiczne

Tematem badań podejmowanym w pracy jest mniejszość narodowa, dlatego też kluczowym zagadnieniem jest wyjaśnienie tego terminu. Pojęcie mniejszości narodowej bywa rozpatrywane według licznych kryteriów zarówno ilościowych, socjologicznych, prawnych, jak i historycznych (ŻOŁĘDOWSKI 2003; BARWIŃSKI 2004b; 2013a; BUDYTA-BUDZYŃSKA 2010). Należy ono do niezwykle złożonych, a w literaturze można doszukać się wielu definicji, lecz wciąż brak jest jednego, powszechnie akceptowanego wyjaśnienia. Ponadto pojęcie mniejszości narodowej zawiera w sobie dwa inne, nie mniej złożone pojęcia, mianowicie naród (brak jednoznacznej definicji) oraz mniejszość, która utraciła swoje pierwotne etymologiczne znaczenie i coraz częściej dotyczy relacji międzygrupowego podporządkowania i dominacji (ŻOŁĘDOWSKI 2003).

Odpowiedź na pytanie: „co to jest mniejszość narodowa?” uzależniona jest przede wszystkim od tego, kogo pytamy, w jakich okolicznościach i w jakim okresie historycznym pytanie zostało sformułowane. Warto podkreślić, że innej odpowiedzi udzieli geograf, innej polityk, a jeszcze innej socjolog czy historyk (SOBCZYŃSKI 1996; BARWIŃSKI 2013a). Próby zdefiniowania pojęcia „mniejszość narodowa” wzbudzają liczne kontrowersje nie tylko w środowiskach badaczy z dziedziny nauk społecznych, ale również wśród prawników zajmujących się prawem międzynarodowym i krajowym. Trudności te wynikają przede wszystkim z niejednolitej terminologii prawniczej oraz niejednokrotnie bardzo złożonej sytuacji grup pozostających w mniejszości w różnych państwach. Ponadto narodowość jest głównie kwestią samoświadomości oraz przynależności do pewnych grup (NIJAKOWSKI, ŁODZIŃSKI 2003). W dokumentach prawa międzynarodowego, które odnoszą się do mniejszości narodowych, unika się definiowania tego pojęcia ze względu na to, iż każde definiowanie wiąże się ze swego rodzaju ograniczeniem, co w przypadku mniejszości narodowych oznaczałoby nie tylko konkretne wskazanie, które grupy zaliczają się do mniejszości, ale również mogłoby spowodować przyznanie jednym praw, a innym ich odmowę (BUDYTA-BUDZYŃSKA 2010).

Samo pojęcie mniejszości narodowej pojawiło się dość późno, bo dopiero w XIX wieku, kiedy ukształtowała się współczesna świadomość narodowa oraz zaczęły się zacierać dotychczasowe tradycyjne podziały stanowe (TOMASZEWSKI 1991; BARWIŃSKI 2004b; HALCZAK 2006). Zdaniem B. HALCZAKA (2006) zadaniem niezwykle trudnym jest sformułowanie takiej definicji mniejszości narodowej, która w pełni odpowiadałaby realiom współczesnej rzeczywistości. Warto podkreślić, że tradycyjne dziewiętnastowieczne pojmowanie mniejszości narodowej podkreśla takie cechy, jak: życie w zamkniętych enklawach, zdecydowane odróżnianie się od większości, posługiwanie się odmiennym językiem, kultywowanie odrębnych obyczajów. Wspomniany wyżej autor podkreśla, że współcześnie, w dobie wzrostu mobilności niezwykle trudno zachować dalece posuniętą odrębność.

Niezwykle istotną kwestią jest niewątpliwie problem ustalenia, czy dana grupa spełnia cechy wyróżniające mniejszość narodową. W okresie międzywojennym decydowały o tym postanowienia prawa międzynarodowego oraz wola państwa, w którym dana grupa zamieszkiwała. Obecnie najistotniejszymi kryteriami stały się: fakt zamieszkiwania „od zawsze” zwartego terytorium, posiadanie obywatelstwa zamieszkiwanego państwa, bycie reprezentantem narodu posiadającego własne państwo oraz kultywowanie własnej odrębności (BYCZKOWSKI 1976; CHALUPCZAK, BROWAREK 1998; BARWIŃSKI 2004b).

Współcześnie najczęściej można spotkać się z dwoma rodzajami podejścia do pojęcia mniejszości narodowej: historyczno-prawnym oraz socjologicznym. Pierwsze z nich podkreśla m.in. państwowy stan posiadania, kryterium ilościowe, a także czynniki obiektywne, takie jak: pochodzenie, język, religia oraz zamieszkiwane terytorium. W podejściu socjologicznym bierze się pod uwagę przede wszystkim subiektywną wolę przynależności do danego narodu, wolę bycia mniejszością, świadomość przynależności do wartości i symboli oraz poczucie więzi z daną zbiorowością (BARWIŃSKI 2004b). Ponadto należy zauważyć, że wiele dokumentów prawa międzynarodowego dotyczących ochrony praw mniejszości narodowych często nie definiuje tego pojęcia, a ich treść odnosi się zwykle jedynie do wyróżnienia takich mniejszości, jak narodowe, etniczne, religijne czy językowe (NIJAKOWSKI, ŁODZIŃSKI 2003).

W prawie międzynarodowym problematyka mniejszości narodowych pojawiła się po pierwszej wojnie światowej, kiedy rozpadły się trzy wielkie imperia, tj. rosyjskie, austrowęgierskie i osmańskie, a na ich gruncie powstało kilkanaście państw narodowych posiadających w swych granicach liczne mniejszości narodowe. Nie udało się wówczas wypracować uniwersalnych praw chroniących mniejszości, dlatego

też kwestia ta powróciła po drugiej wojnie światowej. Warto zauważyć, że do dziś po blisko stu latach od ogłoszenia pierwszych oficjalnych dokumentów chroniących mniejszości narodowe, wciąż brak jednej, powszechnie przyjmowanej, definicji. Z tego powodu coraz częściej dochodzi do manipulacji ową definicją – wskutek czego pewne grupy z powodów politycznych lub ideologicznych są wykluczane z grona mniejszości narodowych (BUDYTA-BUDZYŃSKA 2010).

W 1923 roku Liga Narodów zaproponowała definicję mniejszości narodowej, która określała ją mianem: „krąg osób innej rasy, religii lub języka niż większość ludności danego państwa” (ŻOŁĘDOWSKI 2003). Nie jest jednak jasne i czytelne, co rozumiane jest pod pojęciem „krąg osób”.

W 1994 roku w deklaracji turyńskiej pt. *Instrument inicjatywy środkowo europejskiej ochrony praw mniejszości*, mniejszość narodowa została zdefiniowana jako „grupa mniejsza liczebnie od pozostałej części ludności danego państwa, której członkowie, będący obywatelami danego państwa, mają etniczne, religijne lub językowe cechy odróżniające je od pozostałej części ludności i kierują się wolą zachowania własnej kultury, tradycji, religii lub języka” (NIJAKOWSKI, ŁODZIŃSKI 2003; BARWIŃSKI 2004b). Należy podkreślić, że wspomniany instrument posiada jedynie charakter deklaracji politycznej i nie ma rangi umowy międzynarodowej (NIJAKOWSKI, ŁODZIŃSKI 2003).

Według Komisji Praw Człowieka Narodów Zjednoczonych mniejszością narodową jest

[...] niedominująca grupa społeczna w danym państwie, pragnąca utrzymać swą odrębność etniczną, religijną lub językową. Grupa ta musi składać się z odpowiednio dużej liczby członków, by móc pielęgnować tę odrębność i tradycje. Ponadto od członków danej mniejszości wymaga się lojalności względem państwa, którego są obywatelami (ŻOŁĘDOWSKI 2003; BARWIŃSKI 2004b).

Zdaniem M. BACZWAROWA i A. SULIBORSKIEGO (2002) pojęciem mniejszości narodowej możemy określić

[...] część narodu, posiadającego własne państwo, przebywającą na stałe poza jego granicami. Grupa ta nawiązuje ściśle kontakty z własnym państwem, a państwo narodowe często wykorzystuje swą ludność mieszkającą poza granicami do celów polityki zewnętrznej.

Według J. WRONY (2012) mniejszość narodowa to

stosunkowo niewielka grupa narodowa (narodowościowa) wyróżniająca się pewną odrębnością, w porównaniu z większością mieszkańców danego kraju.

Inną definicję mniejszości narodowej zaproponowali autorzy *Encyklopedii Britannica*, którzy uznają za mniejszość narodową

[...] grupę ludności danego państwa, różniącą się od większości jego obywateli przynależnością etniczną, językową, rasową lub wyznaniową. Grupa ta pozostaje w mniejszości do pozostałej części jego ludności. Cechami wyróżniającymi mniejszość narodową są:

- zamieszkiwanie na terytorium danego państwa i posiadanie jego obywatelstwa,
- pozostawanie w liczebnej mniejszości wobec jego pozostałej ludności,
- odróżnianie się od reszty populacji cechami etnicznymi, językowymi, kulturowymi lub religijnymi,
- posiadanie subiektywnej woli bycia mniejszością, w tym kultywowanie swej odrębności, reprezentowanie aspiracji ujmowanych w kategoriach państwa, dysponowanie trwałą formą integracji (WOLARSKI 2002).

W 2005 roku Sejm Rzeczypospolitej Polskiej uchwalił ustawę o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym, w myśl której za mniejszość narodową uznaje się grupę polskich obywateli, która spełnia następujące warunki:

- jest mniej liczebna od pozostałej części ludności Rzeczypospolitej Polskiej,
- w sposób istotny odróżnia się od pozostałych obywateli językiem, kulturą lub tradycją,
- dąży do zachowania swojego języka, kultury lub tradycji,
- ma świadomość własnej historycznej wspólnoty narodowej i jest ukierunkowana na jej wyrażanie i ochronę,
- jej przodkowie zamieszkiwali obecne terytorium Rzeczypospolitej Polskiej od co najmniej 100 lat,
- utożsamia się z narodem zorganizowanym we własnym państwie¹.

Definicja zaproponowana przez ustawę jest formalnie obowiązującą definicją mniejszości narodowej w Polsce.

Na Litwie (podobnie jak w Austrii i Niemczech) termin mniejszości narodowej nie funkcjonuje, a zamiennie używa się określenia grupa narodowościowa. Zdaniem M. BUDYTY-BUDZYŃSKIEJ (2010) spowodowane jest to m.in. kojarzeniem słowa mniejszość z czymś gorszym, mało ważnym i słabszym, a określenie „grupa narodowościowa” jest neutralne. Ponadto określenie „mniejszość” często wiąże się z najróżniejszymi mniejszościami, takimi jak ideologiczne, seksualne, polityczne czy wyznaniowe, a grupa narodowościowa brzmi jednoznacznie i kojarzy się

¹ Dz.U. z 2005 r., nr 17, poz. 141, ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym.

tylko ze zbiorowościami etnicznymi. Co więcej, mniejszość narodowa może być grupą napływową niedawno przybyłą, natomiast określenie „grupa narodowościowa” oznacza zbiorowość funkcjonującą na danym terytorium od dawna. Autorka podkreśla również, iż określenie grupa narodowościowa zawiera ukryty przekaz dotyczący celu owej grupy, czyli zachowania i pielęgnacji odrębności narodowej.

O mniejszościach narodowych wspomina Konstytucja Republiki Litewskiej. W art. 37 mówi, że mniejszości narodowe mają prawo do pielęgnacji swojego języka, tradycji i kultury, natomiast art. 45, że mniejszości narodowe samodzielnie dbają o sprawę kultury narodowej, działalności dobroczynnej, oświaty oraz wzajemnej pomocy. Wspólnoty narodowościowe są wspierane przez państwo (ZAKRZEWSKI 2000).

Zarówno M. BARWIŃSKI (2004b), jak i F. CAPOTORTI (1979) podkreślają, iż mniejszość narodowa jest zbiorowością:

- znajdującą się w liczebnej mniejszości wobec pozostałej ludności państwa,
- nieposiadającą dominującej pozycji w państwie,
- której członkowie posiadają obywatelstwo kraju zamieszkania,
- której członkowie posiadają charakterystyczne cechy kulturowe, etniczne, językowe lub religijne, wyraźnie odróżniające ich od pozostałej ludności państwa,
- której członkowie wykazują się swego rodzaju solidarnością w celu pielęgnacji swojej kultury, tradycji, religii lub języka,
- której członkowie posiadają świadomość własnej odrębności.

Kryterium ilościowe, które wyróżniania mniejszości narodowe w podejściu prawniczym, często wiąże się również z podaniem dolnej granicy wielkości danej grupy. By być mniejszością nie wystarczy być tylko i wyłącznie grupą mniejszą od większości, ale należy również posiadać minimalną wielkość. Małe grupy składające się z kilkudziesięciu osób w sensie prawnym nie mogą być uznawane za mniejszość narodową. Dla niektórych badaczy aspekt ilościowy nie jest istotny, a najważniejszą cechą wyróżniającą „mniejszość” jest jej dyskryminowanie i podporządkowanie grupie dominującej. Ponadto termin mniejszość jest terminem społecznym a nie arytmetycznym, a w historii zdarzały się takie momenty, kiedy bycie w większości liczebnej oznaczało bycie mniejszością w sensie społecznym i politycznym, np. ludność w koloniach lub w niektórych wielonarodowych imperiach, która miała liczebną przewagę, a wobec polityki mocarstw była mniejszością (BUDYTA-BUDZYŃSKA 2010).

Mniejszość narodowa to grupa, której członkowie posiadają charakterystyczne cechy odróżniające ich od pozostałej ludności zamieszkującej dane państwo. Przynależność do mniejszości narodowej

uwarunkowana jest urodzeniem, a jej zmiana jest niemal niemożliwa. Ponadto zakłada się, że członkowie mniejszości narodowej posiadają swego rodzaju „inność”, np. językową, religijną etc., ale „inność” ta nie musi oznaczać niższości, choć często właśnie w ten sposób bywa interpretowana (KWAŚNIEWSKI 1992; BUDYTA-BUDZYŃSKA 2010).

W świetle prawa członkowie mniejszości narodowych muszą posiadać obywatelstwo państwa, w którym zamieszkują. Takie podejście powoduje znaczne ograniczenie liczby osób należących do mniejszości narodowych, gdyż eliminuje osoby posiadające jedynie czasowe pozwolenie na pobyt w danym państwie oraz wszystkich nielegalnych imigrantów (BUDYTA-BUDZYŃSKA 2010).

Według J. NIKITOROWICZA (2010) wielu badaczy problematyki mniejszości narodowych wskazuje, że:

- mniejszość stanowią odłamy, które są podporządkowane całościom społecznym uformowanym w państwo,
- mniejszość posiada wiele cech fizycznych czy kulturowych, które często są bardzo nisko oceniane przez społeczeństwo dominujące,
- mniejszości są swego rodzaju świadomymi siebie zespołami, których członkowie powiązani są podzielanymi przez nich cechami szczególnymi,
- przynależność do mniejszości przekazywana jest zwykle zgodnie z zasadą pochodzenia,
- członkowie mniejszości posiadają często tendencję do zawierania małżeństw w obrębie własnej grupy.

Warto zauważyć, że istnieje wyraźna różnica pomiędzy pojęciem polskiej mniejszości narodowej na Kresach Wschodnich oraz Polonii. Przedstawiciele danego narodu, którzy wyjechali do innego kraju przymusowo, jako zesłańcy, bądź w celach zarobkowych, określani są mianem Polonii. Natomiast Polacy na Wschodzie znaleźli się poza granicami Polski ze względu na powojenne zmiany granic. Przedstawiciele polskiej mniejszości narodowej na Wschodzie reprezentują pogląd – „my nigdzie nie wyjeżdżaliśmy, to Polska od nas odeszła” (WINNICKI 2005b). Polacy na dawnych Kresach Wschodnich są tzw. mniejszościami historycznymi, gdyż zamieszkują te terytoria od wielu pokoleń (BUDYTA-BUDZYŃSKA 2010). Zarówno Polacy na Litwie, jak i na Łotwie należą do tzw. mniejszości autochtonicznych (są „u siebie”) utworzonych w wyniku zmiany granic państwowych. Warto zauważyć, że niektórzy badacze proponują, aby właśnie zasada tworzenia się mniejszości stanowiła podstawę do odróżnienia mniejszości narodowych od grup etnicznych (SADOWSKI, CZERNIAWSKA 1999).

Warto wspomnieć, iż badania porównawcze nad mniejszościami pozwalają na wyciąganie ciekawych wniosków oraz pozwalają spojrzeć w inny sposób na wiele spraw. Wszystkie państwa są elemen-

tami większych układów, dlatego wskazane jest prowadzenie badań nad mniejszościami w państwach sąsiadujących ze sobą (HALCZAK 2006).

Na potrzeby pracy przyjęto definicję mniejszości narodowej zaproponowaną przez polskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych, które za polską mniejszość narodową uznaje zbiorowość osób polskiego pochodzenia (ale obcego obywatelstwa); ludność rdzenną, mieszkającą od dłuższego czasu (np. od ok. 100 lat lub trzech pokoleń) na tym samym obszarze, najczęściej na terenach dawniej znajdujących się w granicach Rzeczypospolitej, wyróżniającą się od reszty społeczeństwa danego kraju poczuciem grupowej odrębności etnicznej, kulturowej, językowej, związkami z polską tradycją narodową, przynależnością do Kościoła rzymskokatolickiego, nierzadko jest bezpośrednio kojarzona z polskością – zwłaszcza na Wschodzie².

1.2. Zakres opracowania, cele i hipotezy badawcze

Zakres przestrzenny przyjęty na potrzeby niniejszych rozważań wyznacza obecny obszar Litwy i Łotwy we współczesnych granicach państwowych. Trzeba jednak zaznaczyć, iż w XX w. oba kraje zmieniły nieco swój kształt terytorialny: Litwa w większym stopniu poprzez najpierw utratę, a później odzyskanie Kraju Kłajpedzkiego i Wileńszczyzny, a Łotwa w znacznie mniejszym stopniu poprzez trwałą już utratę regionu pytałowskiego (łot. Abrene).

Dolną granicę czasową wyznacza rok 1990, czyli data ogłoszenia deklaracji niepodległości przez Litwę i Łotwę. Niezbędne było także sięgnięcie do zespołu warunków i przyczyn, a także historii obecności polskiej mniejszości na Litwie i Łotwie. W pracy zostały ukazane geneza, dzieje, jak również charakterystyka oraz zmiany sytuacji ludności polskiej na obszarze Litwy i Łotwy, od samych początków ścierania się wpływów polskich, litewskich, łotewskich a także rosyjskich, białoruskich i innych.

Zasadnicze badania terenowe przeprowadzono jesienią 2012 roku, a uzupełniono je wiosną 2013 roku. Studia nad omawianą tematyką kończą się w 2014 roku. Jest to rok, w którym uzyskano dane dotyczące wyborów prezydenckich oraz do Europarlamentu. Materiał ten w dużym stopniu umożliwił uzupełnienie części merytorycznej oraz opracowanie analizy porównawczej.

² http://www.msz.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/polonia/definicje_pojecia/ – dostęp dn. 20.11.2013 r.

W pracy przyjęto następujące cele:

- analizę przyczyn i konsekwencji zmian rozmieszczenia oraz liczebności mniejszości polskiej na obszarze Litwy i Łotwy,
- ocenę wpływu zmian sytuacji politycznej na położenie mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie,
- ocenę aktywności i zróżnicowania środowiska polskiego na Litwie i Łotwie oraz jego relacji z państwem zamieszkania oraz narodami dominującymi,
- analizę porównawczą zmian sytuacji politycznej i społecznej ludności polskiej na Litwie i Łotwie po 1990 roku.

Realizacja tak sformułowanych celów badawczych wymagała postawienia następujących hipotez badawczych:

– założono, że głównym czynnikiem kształtującym sytuację Polaków na Litwie i Łotwie po roku 1990 były zmiany uwarunkowań politycznych i prawnych będące konsekwencją odzyskania niepodległości przez oba państwa bałtyckie; zmiany te przyczyniły się do relatywnej poprawy sytuacji politycznej i społecznej Polaków zamieszkujących oba kraje oraz do wzrostu ich aktywności instytucjonalnej;

– założono, że odmienna sytuacja mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie wynika z całkowicie różnego potencjału demograficznego, a co z tym się wiąże także politycznego obu społeczności oraz odmiennych, w przypadku obu państw, uwarunkowań historycznych kształtujących w przeszłości relacje na linii mniejszość polska – państwo zamieszkania.

1.3. Metody badawcze

Badania nad mniejszościami narodowymi, etnicznymi, religijnymi czy społecznymi są powszechne w większości demokratycznych krajów świata, co pozwoliło na wprowadzenie rozbudowanej metodologii badań (SOBCZYŃSKI 2012). Stanowią one dość trudny temat dla badaczy, gdyż praca powinna zostać wykonana obiektywnie, a opisywane zjawiska ocenione bezstronnie. Często zdarza się jednak, że relacje pomiędzy większością a mniejszością w jednym państwie są postrzegane odmiennie przez każdą ze stron. Mniejszość narodowa funkcjonuje przeważnie w atmosferze zagrożenia utraty własnej tożsamości i doszukuje się w polityce większości działań celowych, które mają charakter asymilacyjny. Ponadto problemy mniejszości często bywają zupełnie niezrozumiałe dla narodu dominującego (HALCZAK 2006).

Próby usystematyzowania problemów, z jakimi można się zetknąć podczas badania mniejszości narodowych i religijnych, dokona-

li M. SOBCZYŃSKI oraz E. GRABOWSKA (1993). Zdaniem autorów bariery można podzielić na endogeniczne, których pokonanie ma decydujące znaczenie w prowadzonych badaniach, oraz egzogeniczne, których wymiar i mnogość zależy od złożoności analizowanych zjawisk oraz sytuacji społeczno-politycznej, w której owe badania są prowadzone.

Każda osoba posiada określoną przynależność narodowościową oraz była wychowywana w określonym duchu religijnym. Determinanty te poważnie obciążają badacza zajmującego się mniejszościami, niezależnie od tego czy wywodzi się on z grupy stanowiącej większość, czy też jest reprezentantem mniejszości. Jest to główna bariera endogeniczna i aby ją przełamać konieczne jest odrzucenie własnych poglądów oraz indywidualne podejście do rzeczywistości. Obiektywne przedstawienie faktów wymaga neutralności światopoglądowej (SOBCZYŃSKI, GRABOWSKA 1993). Jak zauważa S. NOWAK (1985), podstawą rozumienia innych ludzi przez badacza jest wspólnota gatunkowa ewentualnie wzmocniona wspólnotą kulturowo-cywilizacyjną (SOBCZYŃSKI 2012).

Znacznie bardziej rozbudowana jest grupa barier egzogenicznych, które przez M. SOBCZYŃSKIEGO i E. GRABOWSKĄ (1993) zostały podzielone na instytucjonalne oraz pozainstytucjonalne, czyli społeczne. Pierwsze z nich mogą powodować wzrost kosztów oraz czasochłonności badań. Można je dalej podzielić na statystyczne i polityczne. Istniejące dane ze spisów powszechnych, które odnoszą się do mniejszości narodowych, często bywają wypadkową polityki narodowościowej państwa w danym okresie spisowym. Ponadto dane statystyczne, którymi dysponują kościoły, bywają niekompletne oraz są obciążone błędami. Często informacje dotyczące mniejszości mogą zostać poddane analizie dopiero po uwzględnieniu polityki narodowościowej państw w okresie ich gromadzenia. Z kolei dane równoległe pochodzące ze źródeł mniejszości często nie są wiarygodne ze względu na politykę prowadzoną w duchu nacjonalizmu. Znacznie trudniejsze do przewyciężenia są społeczne bariery egzogeniczne, do których zaliczyć można przede wszystkim świadomość badanych przedstawicieli mniejszości. Grupy te często mówią bardzo niechętnie o swoich problemach, używając bardzo ogólnych sformułowań. Ponadto badacz powinien umieć ocenić wiarygodność wypowiedzi przedstawicieli mniejszości, które w dużym stopniu zależą od atmosfery społeczno-politycznej kraju lub regionu. Znaczną rolę odgrywają tutaj również negatywne doświadczenia historyczne mniejszości oraz postawa większości wobec owych wydarzeń. Często w podświadomości badanych grup nadal żywa jest świadomość doznanych krzywd (SOBCZYŃSKI, GRABOWSKA 1993; SOBCZYŃSKI 2012; BARWIŃSKI 2013a). Do innych barier egzogenicznych zaliczyć można rozproszenie przestrzenne oraz słabą organizację wewnętrzną mniejszości narodowych. Często organizacja

instytucjonalna mniejszości nie jest rozbudowana na tyle, by pozwoliła na skorzystanie z jej dorobku badawczego. Ponadto zwykle tylko niewielki ułamek społeczności mniejszościowych aktywnie uczestniczy w ich działalności (SOBCZYŃSKI, GRABOWSKA 1993).

Według B. HALCZAKA (2006) najsłabszą stroną większości opracowań dotyczących problematyki mniejszości narodowych jest stosunkowo duża stroniczość. Najczęściej publikacje reprezentują punkt widzenia mniejszości lub pisane są z pozycji większości. Odpowiednim sposobem na zachowanie obiektywizmu w opracowaniach dotyczących mniejszości jest odwołanie się do badań porównawczych. Sposobem na takie badania może stać się np. odwoływanie do relacji większości w danym państwie z innymi mniejszościami narodowymi. Badania porównawcze mogą pozwolić na wyciągnięcie wielu wniosków odnoszących się zarówno do przeszłości, jak i obecnej sytuacji i problemów życia społeczno-politycznego mniejszości.

Realizacja postawionych celów opracowania przebiegała przy wykorzystaniu metod z wielu dziedzin nauki. W pracy zastosowano szereg metod studialnych. Duże znaczenie podczas przygotowywania opracowania miały badania kameralne polegające na zbieraniu materiałów statystycznych w różnego rodzaju instytucjach, a także krytycznej analizie materiałów tekstowych i kartograficznych. Ponadto wykorzystano analityczne badania terenowe polegające przede wszystkim na obserwacji oraz przeprowadzeniu wywiadów z działaczami polskich organizacji. Metody te pozwoliły przede wszystkim na poznanie postaw ludności polskiej zamieszkującej Litwę i Łotwę oraz różnego rodzaju faktów. Spośród metod rzeczowych istotne znaczenie miała metoda genetyczna polegająca na przedstawieniu faktów i procesów począwszy od przyczyn powstania i wyjaśnieniu genezy (zastosowanie znalazła w rozdziale dotyczącym genezy obecności Polaków na Litwie i Łotwie) (BEREZOWSKI 1986).

Z metod technicznych zastosowano metody kartograficzne, które pozwoliły na wykrycie wielu prawidłowości w przestrzennym rozmieszczeniu zjawisk. Rozważania w pracy oparto również na przetworzonym materiale źródłowym zawartym w różnego rodzaju opracowaniach (analiza danych zastanych, tzw. *desk research*). Metoda ta polega na wykorzystaniu dostępnych danych wtórnych, w tym m.in. publikacji, raportów, informacji dostępnych na stronach internetowych itp. Tak zebrane dane są analizowane pod kątem ich wiarygodności, a część z nich może być zweryfikowana empirycznie (MAKOWSKA 2013). Podstawową metodą badań dotyczących omawianego okresu była analiza materiałów źródłowych udostępnionych przez organizacje polskie działające na Litwie i Łotwie. Ponadto rozważania przedstawione w pracy zostały oparte na przetworzonym materiale źródłowym zawartym w literaturze. Należy zauważyć,

że jakość informacji i danych znajdujących się w radzieckich materiałach pozostawia wiele do życzenia. Restrykcje cenzury prowadziły do wielu przeinaczeń, a także przemilczeń licznych istotnych faktów.

Zastosowanie omówionych metod wymagało sięgnięcia zarówno do pierwotnych, jak i wtórnych danych źródłowych, do których należały:

- dane Statistics Lithuania ze spisów powszechnych przeprowadzonych na Litwie, dotyczące liczby i rozmieszczenia Polaków,
- dane Central Statistical Bureau ze spisów powszechnych dotyczące liczby i rozmieszczenia Polaków na Łotwie,
- wyniki wyborów różnych szczebli pozyskane z Centralnej Komisji Wyborczej Republiki Litewskiej,
- dane zebrane przy użyciu badań terenowych,
- dane pochodzące z wybranych organizacji polskich działających na Litwie i Łotwie.

Znaczna część materiałów wykorzystana w pracy została zebrana na drodze badań terenowych, którymi objęto zarówno polską ludność miejską, jak i wiejską zamieszkujejącą Litwę i Łotwę. Duże znaczenie przy weryfikacji danych (zwłaszcza dotyczących polskich organizacji) miała socjologiczna metoda wywiadu swobodnego, polegająca na rozmowie autorki z respondentami deklarującymi przynależność do mniejszości polskiej zamieszkujejącej Litwę i Łotwę. Ponadto istotne znaczenie miała stosowana często w badaniach społecznych obserwacja uczestnicząca pozwalająca na uzyskanie wglądu w życie grupowe Polaków oraz poglądu na zachowanie poszczególnych grup.

W procesie weryfikacji danych dotyczących aktualnej sytuacji mniejszości narodowych, a także ich działalności instytucjonalnej, istotną rolę odegrały badania jakościowe, które mają na celu przede wszystkim bliższe przyjrzenie się „światu zewnętrznemu, a także opis, interpretację czy też wyjaśnienie zjawisk społecznych z perspektywy wewnętrznej, poprzez analizę doświadczeń jednostek lub grup” (ANGROSINO 2010; KVALE 2011).

W pracy zastosowano socjologiczną metodę wywiadu pogłębionego, która polega na rozmowie z respondentem na podstawie wcześniej przygotowanego scenariusza wywiadu zawierającego pytania otwarte, które dają całkowitą swobodę wypowiedzi. Podczas prowadzenia wywiadu badacz, wysłuchując odpowiedzi, ma możliwość zadawania dodatkowych pytań uszczegółwiających dany temat. Szczególnym przypadkiem wywiadu pogłębionego jest wywiad z przedstawicielami elit, czyli z ekspertami w danej społeczności. Warto podkreślić, że członkowie elit są przyzwyczajeni do udzielania odpowiedzi na pytania dotyczące ich opinii czy przemyśleń: badacz chcący uzyskać informacje może być dla nich ciekawym partnerem do rozmowy (KVALE 2011).

Wywiady zostały przeprowadzone jesienią 2012 roku, metodą bezpośrednich spotkań z liderami polskich organizacji, działających na terenie Litwy i Łotwy. Respondenci zostali wybrani metodą doboru celowego. Na Litwie przeprowadzono łącznie 36 wywiadów w 21 polskich instytucjach (tab. 1), zaś na Łotwie 19 wywiadów w 11 instytucjach (tab. 2).

Tabela 1. Wykaz instytucji, w których przeprowadzono wywiady na Litwie

Lp.	Nazwa instytucji	Adres	Liczba wywiadów
1	2	3	4
1	Związek Polaków na Litwie (w tym Wileński Rejonowy Oddział ZPL, Zarząd Główny, Oddział w Kownie, Trokach, Kłajpedzie, Sołecznikach, miejski w Wilnie, Święciański, Podbrodzki)	Z.G. – Naugarduko 76, Wilno	9
2	Akcja Wyborcza Polaków na Litwie	Naugarduko 76, Wilno	3
3	Ambasada RP w Wilnie	Smėlio 22A, Wilno	2
4	Dom Kultury Polskiej w Wilnie	Naugarduko 76, Wilno	2
5	Stowarzyszenie Naukowców Polaków Litwy	Naugarduko 76, Wilno	2
6	Stowarzyszenie Nauczycieli Szkół Polskich na Litwie „Macierz Szkolna”	Naugarduko 76, Wilno	2
7	Instytut Polski w Wilnie	Didžioji 23, Wilno	2
8	Uniwersytet Polski w Wilnie	w stanie likwidacji	1
9	Szkoła Podstawowa im. Jana Pawła II w Wilnie	Rygos 10, Wilno	1
10	Centrum Kultury Polskiej na Litwie im. St. Moniuszki	Naugarduko 76, Wilno	1
11	Filia Uniwersytetu w Białymstoku w Wilnie (Wydział Ekonomiczno-Informatyczny)	Naugarduko 76, Wilno	1
12	Związek Harcerstwa Polskiego na Litwie	Naugarduko 76, Wilno	1
13	Polskie Stowarzyszenie Niepełnosprawnych „Litpolinva”	Naugarduko 76, Wilno	1
14	Związek Prawników Polaków na Litwie	Naugarduko 76, Wilno	1
15	Polskie Studio Teatralne	Naugarduko 76, Wilno	1